

եթէ ինձ համար էք պատերազմում, ինչի՞ չէք բաց անում բերդի դուռը, որ ես էլ ներս մտնելով հեշտութեամբ կարողանանք վերջացնել պատերազմը, և ես վարձատրեմ ձեզ, ինձ համար պատերազմելու համար: Եւ երբ բացին դուռը, Աշոտի գորբերը ներս մտան և մի ակնթարթում ձերբակալեցին Գուրգէնի գորբը: Եւ որովհետեւ նրանք կապանքների մէջն անգամ լուռ չէին կենում, և վատ էին խօսում Աշոտի մասին, ուստի և Աշոտ հրամայեց հանել նրանց աչքերն և կտրել նրանց ականջներն ու դուռնէրը և այնպէս ալ ձակել Գուրգէնի մօտ:

Այսպիսով Աշոտ Երկաթը նորից հպատակացրեց իրեն Գուրգէնին: Սակայն այս ազատասէր երկիրը բոլորովին չընկճուեցաւ և կարճ միջոցից յետոյ, Աշոտ Ողորմածի ժամանակ նորից անկախութիւն ձեռք բերեց և առանձին թագաւորութիւն կազմեց, Կիւրիկեան հարստութեամբ:

ԿԻՒՐԻԿԵԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹԻՒՆ

Կիւրիկեան թագաւորութեան հիմնադիր համարւում է Աշոտ Ողորմածի կրտսեր որդի Գուրգէնը կամ Կորիկէ Ա. որ հօր մահից յետոյ ժառանգեց Յաշիրը, Կայեան, Կայծոն, Խոշոռնի, Խոռակերտ, Բաղկերտ և ուրիշ անուանի բերդեր: Մինչդեռ իւր աւագ եղբայր Սմբատ Բ. թագաւորում էր Անիում, սա իրեն թագաւոր հրատարակեց (982 թ.) և սկսեց առանձին դրամ կտրել, որոնցից մի հատ Խուդաբաշեվը նուէրել է Պետերբուրգի Ասիական թանգարանին: Այս դրամը առաջին անգամ նկարագրել է Մ. Բրոսսէն իւր «Monographie des monnaies Arméniennes» (S. Petersbourg 1839). և յետոյ յանդուան իւր «Numismatique générale de l'Arménie» (Paris 1859 թ.) աշխատութեանց մէջ: Սա պղնձից է, առաջն երեսում տեսնւում է Յիսուս Քրիստոսի անդրին, ամբողջ դէմքով, զլխի շուրջը ճաճանչ և ձեռին մի գիրք՝ հռոմեական օրէն՝ Աւետարանը բռնած. զլխի երկու կողմում ՅՍ ՔՍ է գրուած, վերեւը կրճատման պատիւ: Միւս երեսում որոշ կարգացում է միայն

+ ՏՐ ՈԳ

ՆԻ ԿՈՐԻԿ

Ի ԿՈՐԱ...

Ա...

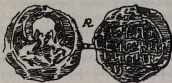
այսինքն ՏԷՐ օգնեա Կորիկի կոր... .

Բրոսսէ, այս դրամը Կորիկէ առաջինինն է համարում, որովհետեւ «որա ձեւը միանգամայն չիշեցնում է Թամարի հայր Գէորգիի և Գի-

որդի Լաշա Վրաց թագաւորների զրամի ձևը ¹⁾։ Բացի սրանից այս Կորիկէն սույն հարստութեան ամենագորեղը լինելով, կարելի էր աւելի հեշտութեամբ նրան վերագրել ²⁾։

Բայց Լաւրուան նմանութիւն գտնելով Ընտիրի խաչակիր իշխանները զրամների վերտառութեան (legende) հետ, վերագրում է Կիւրիկէ IV-ին ³⁾։

Մենք Բյոսսէի կարծիքը աւելի հաւանական ենք համարում, որովհետեւ որքան զօրեղ էր Կիւրիկէ V, այնքան թույլ և աննշան էր Կիւրիկէ VI որ հալածուած Գուգարքից, ապրում էր Մածնաբերդում։

Գուրգէնը մեռաւ 959 թուին և թողեց երկու որդի՝ Դաւիթ և Սմբատ։ Դաւիթը, որ Անհող կոչուեց, ընդարձակեց իւր երկիր սահմանները Գուգարքում ու Վրաստանում և ձամշուղէն մայրաքաղաք դարձրեց։ Նա նուաճեց նաև Դմանեաց քաղաքը ⁴⁾ և հպատակեցրեց Թիֆլիսի ամիրալին։

Ըյս ժամանակ (990 թ.) Գանձակի Փալտուն ամիրան չարձակուլ ց Դաւիթի վրայ, բայց ջարդուեց և հաղլու հաղ կարողացաւ ապստուել ⁵⁾։ Հէնց այս միջոցին մի հաչ նախարար, որ տիրում էր Գաղ (Ղաղսխում) բերդին, դաւաճանեց Դաւիթին, հպատակուեց Վրաց թագաւորին, երկրորդ անգամ մկրտուեց չունական ծիսակատարութեամբ և անուանուեց Դիմիտրի։ Ըյս հաւատափոխութեան պատճառով նա Վրաց կողմից կառավարիչ (մամուլդ — արքայիկ) կրողուեց Գաղում։ Ըյս ժամանակ Դաւիթը չարձակուեց Դիմիտրիի վրայ և լալեց նրանից բերդը։ Դիմիտրիին փախաւ և այս պարտութիւնից չնտոչ երկար չապրեց։

Ըյսպէս զօրանալով՝ Դաւիթ Անհողը 1091 թուին իրեն տնկախ հրատարակեց հաչոց Գաղիկ թագաւորից։ Ըյս պատճառով Գաղիկը

¹⁾ Ma Numismatique de la Géorgie երև 19 և 25.

²⁾ Յիշ. գիրքը՝ եր. 33.

³⁾ Յիշ. գ. եր. 29.

⁴⁾ Չամչեան Բ. 873.

⁵⁾ Ըսողիկ 156—157.

յարձակուեց Դաւթի երկրի վրայ, մտաւ Տաշիր, և երեք ամսուայ ընթացքում քարուքանդ արաւ Դաւթի երկրները, մինչև որ Աղուանից Սարգիս կաթողիկոսը միջամտելով կարողացաւ հաշտեցնել և Դաւթին նորից հպատակեցրեց Գագիկին: Բայց երբ 1020 թուին մեռաւ Գագիկ Ջահնշահ թագաւորը կտակելով իւր Յովհաննէս Սմբատ որդուն թագաւորական գահի և շատ երկրների հետ նաև Կաշեան, Կաշձոն բերդերը և Սևորդեաց Տաւուշ գաւառը ¹⁾, Դաւիթ Անհողը նորից գէնք վերցրեց, և օգտուելով հանգամանքից, որ Յովհաննէս Սմբատի թուլութեան պատճառով նրա եղբայր Աշոտն էլ թագ էր կապել Կարսում և այս պատճառով սկսուել էր ազգամիջեան պատերազմ՝ օրից որ գորացաւ և ընդարձակեց իւր երկրի սահմանները դէպի Ուտէացւոց և Աղուանից աշխարհները, որի պատճառով և վերակոչուեց Աղուանից թագաւոր, պահպանելով իբր մայրաքաղաք դարձեալ Ջամշուտէն:

Դաւիթ Անհողը վերանորոգեց շատ բերդեր ու ամրոցներ. կառուցեց տասներկու նոր բերդ: Զինեց կամ վերաշինեց Լօռի քաղաքը Տաշիրում և կառավարիչ կարգեց իւր որդի Գուրգէնին, որ Կորիկէ կամ Կիւրիկէ էլ էր կոչոււմ: Եյս միջոցներում Դաւիթ Անհողը խրանամացաւ Դուլինի ամիրայ Աբուսոււարի հետ, (որ ազգով պարսիկ էր), տալով նրան իւր քոչրու: Աբուսոււարը շատ նախանձոտ աչքով էր նայում Դաւթի այսպէս զօրանալու վրայ, ուստի և ծածուկ դաշն կապելով Պարսից գահի վրայ նոր հաստատուած Տուղրլիկ հետ, հաւաքեց մինչև 150,000 զօրք և 1036 թուին մտաւ Աղուանք և հետդհետէ շարժուեց դէպի արևմուտք: Թէև շատ քաղաքներ հպատակեցան այս ամիրային, բայց ամէն տեղ եկեղեցիները քանդուեցան, քրիստոնէական սրբութիւնները ծաղրի առարկայ դարձան և շատերը գլխատուեցան հաւատի համար: Դաւիթը միայն տասն հազար զօրք ունէր, ուստի և չհաւարձակուելով միանալ պատերազմ սկսել, օգնութիւն խնդրեց Հայոց, Արխազների և Կապանի թագաւորներից, ինչպէս և Աղուանից Տէր Յովսէփ գ. կաթողիկոսից: Յովհաննէս թագաւորն ուղարկեց 3000, Դարբանդի Սենեքերիմ թագաւորը՝ 2000, և Արխազների թագաւորը՝ 4000 զինուոր, որ Գուգարքի զօրքի հետ կազմեց 19000:

Բացի դրանից Դաւիթը դիմեց Գուգարքի նշանաւոր վանքերին, և նրա մօտ հաւաքուեցան վարդապետներ և քահանայներ՝ խաչով, խաչիառով: Հոգևորականութեան ներկայութիւնը և նրա երդեցողութիւնն ոգևորեցին Դաւթի զօրքին և հէնց առաջին կուում Աբուսոււարի զօրքը քարդուեց և ցրուեց: Նինգ օր շարունակ

¹⁾ Վարդ, Բարձ, եր. 92:

Հայերը Հետեւեցին թշնամիներին և չետոյ նրանց թողած ահագին աւարը Դաւիթը բաժանեց զօրքին և Հոգեւորականութեանը ¹⁾։

1039 թ-ւին մեռան Հայոց թագաւոր Յովհաննէս և նրա եղբայր Աշոտը, երկիրն երկու տարի մնաց առանց թագաւորի։ Դաւիթ Անհողը՝ իւր առաջին յաջորդութիւններով Հպարտացած, խիզախեց իրեն ամբողջ Հայաստանի թագաւոր հրատարակել և տիրել նրան։ Երկու անգամ նա մտաւ Զիրակ, Հակառակորդներին սրից անցկացրեց, բայց երկու անգամին էլ նախարարները միացեալ ուժով ստիպեցին նրան վերադառնալ իւր թագաւորութիւնը՝ Գուգարք։

Բայց երբ Գագիկ Բ. դաւաճանութեամբ Կ. Պոլսի հրաւիրուեց, ուր նրան առաջարկեցին Յովհաննէս թագաւորի կտակի համեմատ Անին Յոյներին յանձնել, Հայոց նախարարներն երկու կուսակցութեան բաժանուեցան. մինը ցանկանում էր Անին Յոյներին յանձնել, միւսը՝ հրաւիրել Դաւիթ Անհողին՝ տիրելու նրան։ Առաջին կուսակցութիւնն աւելի զօրեղ եղաւ և Յոյները հրաւիրուեցին Հայաստան 1046 թուին ²⁾։ Նոյն տարին էլ մեռաւ Դաւիթ Անհողին թագաւորը և թաղուեց Սանահին վանքի բակում։ Դաւիթ Անհողին յաջորդեց որդին՝ Կիւրիկէ Բ. Սա իւր մայրաքաղաքը Զամշուղէից փոխադրեց իրեն սիրելի Լօռի քաղաքը։

Սորա ժամանակ, 1063 թուին պարսից թագաւոր Ալփաւանն ասիական բոլոր ցեղերից հաւաքած ահագին զօրքով մտաւ Ադուանք և բնակիչներին սրի ճարակ դարձրեց. ապա պատգամաւոր ուղարկեց Կիւրիկէի մօտ, Լօռի, և խնդրեց նրա դստեր ձեռքը, սպառնալով՝ որ եթէ մերժէ՝ կարշաւի նրա երկիրը։ Կիւրիկէ թագաւորն ստիպուած տուեց նրան իւր աղջիկը և նա հետ դաշն կապեց։ Ըլփաւան սպառ թողնելով Կիւրիկէի երկրները, մտաւ Գուգարքի Քաւախք դաւառը, առաւ Այսալքալաքն ու Զամշուղէն ³⁾։

1082 թուին Կիւրիկէ թագաւորը արեւելեան Հայաստանի Հայերի խնդրով՝ հրաւիրեց Ադուանից Ստեփաննոս կաթողիկոսին Հաղբատ և Հայոց կաթողիկոս օծել տուեց Ենիի առաջնորդ Բարսեղ եպիսկոպոսին։ Յետոյ այս նորընտիր կաթողիկոսի հետ այցելութեան գնաց Պարսից Մեիքշահ շահին՝ Խորասան, ուր մեծ պատուով ընդունուեց ⁴⁾։ Վերադառնալով իւր երկիրը՝ Կիւրիկէ թագաւորը շարունակեց ջանք

¹⁾ Մ. Ուռհայեցի 92-9։ և Սմբատ սպար. 37-38.

²⁾ Վարդան Բարձրբեղդցիի առանց բացատրելու, թէ ինչպէս Բջնի, Վալեան և Վալթօս բերդերը անցել էին Դրեղոր Մայիստրոսին, ասում է թէ նա տուեց սրանք Յունաց Մոնոմախոս կայսրին և սրանց փոխարէն առաւ Միջագետքի դքսութիւնը։ Եր. 99.

³⁾ Վարդ. Բարձր. եր. 104.

⁴⁾ Կիր. եր. 55։ Վարդ. 102, 101. Մխիթ. Սյր. 60. Չամբ. Գ. 7.

Թափել պահպանելու իւր սահմանները վրացիներից, որոնք օրից օր զօրանում էին ¹⁾։

Կիւրիկէն մեռաւ և Թաղուեց Հաղբատի վանքում։ Նա թողեց երկու որդի՝ Երաս և Դաւիթ, ինչպէս և երեք զուտոր՝ Մարիամ, Ռուսուդան և Բաւրինայ, որոնք շինել են Սանահնի վանքի գաւթի երեք սիւները։

Կիւրիկէ Բ.-ից յետոյ սկսեց Թաղաւորել Եբասը, որի ժամանակ, 1105 թուին, Սիւլիթացի Ղզլի ամիրան ինքնակամ յարձակուեց Գուգարքի թագաւորութեան վրայ, առաւ Լօւին, Հաղբատն ու Սանահին, գնաց մտաւ Դուին և սպանեց Եբունասին։ Այս միջոցին վերջինիս եղբայր Մանուչէն, զօրք ստանալով Պարսից արքունիւրից, եկաւ սպանեց Ղզլիին իւր եղբօր՝ Եբունասի զերեզմանի վրայ և Դուինը յանձնեց պարսիկներին ²⁾։

Սակաչն Մանուչէի այս յաղթութիւնը չփրկեց Կիւրիկեան թագաւորութիւնը, որովհետեւ վրաց Դաւիթ թագաւորը զօրանալով, լայեց պարսիկներից Թիֆլիսը, և յետոյ Հայերի ձեռնառութեամբ առաւ Ապրսուար ամիրայից Սնին և աւելի ընդարձակելով իւր սահմանները՝ 1118 թուին արեց նաև Կայեան, Կայծոն, Լօւի, Տաշիւր և ամբողջ Կիւրիկեան թագաւորութեան երկիրներին ³⁾։ Ահաւն ու Դաւիթը գնացին «առ տեա՛սն Ռանայ» (թերևս Նոանայ, Եղուանք), և առան մի մի բերդ, (այն է Տաւուշ և Մաճնաբերդ) և այնտեղ ապրում էին տառապանքով ⁴⁾։ Կարճ միջոցից Տաւուշն ընկաւ Պարսից ձեռը և Եբասը վերաբնակուեց Մաճնաբերդում, իւր եղբայր Դաւիթի մօտ։ Այս երկուսի կանայքն էլ, Մամբան և Ռուզուդան, դարձան կրօնաւոր ⁵⁾։

Եբաս թագաւորն ու իւր եղբայր Դաւիթը մեռան և թաղուեցան Հաղբատի վանքում։ Եբաս որդի չունէր, ուստի և նրան չափողեց Դաւիթի որդին՝ Կիւրիկէ Գ.-ը, մի շատ բարեբարձ և առաքինի անձնաւորութիւն։ Սա առանց մի քիշատակի արժանի դորձ կատարելու մեռաւ և իշխանութիւնը թողեց իւր փոքրահասակ Էրաս Բ. որդուն։ Եբասը չափազանց դաժնալով՝ ամուսնացաւ Զաքարէ՛ սպասաւարի քոյր Նանայի հետ, սակայն երկու տարուց յետոյ վախճանուեց։ Ելլի Նանա թագուհին ի քիշատակ իւր այդ փաղամեղիկ ամուսնուն, շինեց Սանահնի կամուրջը Զորադետի վրայ։

¹⁾ Կիրակ. Գանձ, էր. 89։

²⁾ Կիրակ. Գանձ, էր. 59. Վարդ. Բարձ. եր. 113. Մխիթ. Էջր. եր. 61. Սամուէլ Այեցի եր. 121.

³⁾ Brosset, Hist. de la Géorgie I. 360. Վարդ. Բարձ. 119. Մատթ. Ուռհ. 427—428 և 438—439

⁴⁾ Վարդ. Բարձ. եր. 106.

⁵⁾ Վարդ. Բարձ. եր. 90.

Արարթ թողեց միայն մի ապօրինի որդի, որին նրա քույր Բելինան առաւ իւր մօտ և դաստիարակեց: Սա, որ կոչոււմ էր Աղսարթան, մեծանալով դարձաւ «աստուածադաշտ ու քահանայատէր»: Եւ երբ նա ժառանգեց Մաճնաբերդը, Նոր բերդի Դաւիթ իշխանը հաղորատունեաց ազգից լինելով՝ չկամեցաւ որ Աղսարթանը, որպէս ապօրինի որդի, ժառանգէ Մաճնաբերդը, ուստի և խաբէութեամբ ամուսնացրեց նրան իւր դստեր Հետ և ինքը տիրեց Մաճնաբերդին, որից յետոյ Հանեց իւր աղջիկը՝ նրա մօտից: Այս պատճառով Աղսարթան իւր կողմը գրաւեց բերդի բնակիչներին, որոնք յանկարծակի չարձակուեցին Դաւիթի վրայ, և ամբողջ ընտանիքով դուրս Հանեցին բերդից, և վերջինս յանձնեցին Աղսարթանին¹⁾: Մի ժամանակից յետոյ Աղսարթան իշխանութիւնը թողեց իւր որդի Կիրիկէ Դ.ին և ինքը կրօնաւոր դարձաւ Դիտակիցք վանքում²⁾: Կիրիկէ Դ. պաշտպանեց իւր Մաճնաբերդը թաթարաց արշաւանքից, կոռելով Մօլարնուի դէմ³⁾: Նա թողեց երեք որդի՝ Բահլաւան, Թաղիադին և Աղսարթան, որոնց մասին այս միայն յաշտնի է, որ Թաղիադինը թաթարաց չուլաղու խանի Հետ 1257 թ. դնաց Ասորեստան պատերազմելու⁴⁾: Բաշտնի է նաև, որ նա կենդանի էր դեռ 1296 թ.⁵⁾:

Այսպէս ուրեմն, Կիրիկեան թագաւորութիւնն սկսուեց 982 թուին Ըշոտ Ողորմաճի որդի Գուրգէն կամ Կիրիկէ Առաջնով և տևեց երկուս ու կէս դարից աւելի մինչև Կիրիկէ Դ. մահը, որ հաւանականօրէն տեղի է ունեցել 1250 թուից յետոյ⁶⁾:

1) Կիրակ. Գանձ, եր. 89—90.

2) Վարդ. 90.

3) Կիր. Գանձ, 142.

4) Չամչեան Գ. եր. 257.

5) Mon. des monnaies arméniennes p. 33.

6) Բրոսսէն համեմատելով Կախէթիայի և Աղուանից Կիրիկեան թագաւորութիւնների անուանների ցանկը՝ շատ մեծ նմանութիւն է գտնում նրանց մէջ և նոյն խի կարծում է, թէ միմե արտադրած է միևսից Աղսարթանից: Եւ Վիլէ հարկաւոր է ասել, ինչոր ես մտածում եմ, ես խոր համոզուած եմ, որ Կախէթիան աւելի շուտ հայերին է պատկանել, քան վրացիներին: Մենք տեսնում ենք, որ ըստ Ստրաբոնի, Վուրը բաժանում էր Իբերիան Աղուանքից և ոչ մի վրացական լուրջ վկայութիւն չկայ, որ Կախէթը վրացիներին պատկանէր ԹԳ. դարից առաջ, և քաջի սրանից, Վախուշտը և Վախանադը պատմում են, որ չերէթի (Կախէթի մի մասն) իշխան Աղսարթանի ժամանակ այս երկրը թողեց հայոց կրօն՝ վրացական ընդգւծելու: Երգ.՝ քանի որ յաշտնի է այս երկու ազգերի փոխադարձ ատելութիւնը, չի կարելի կարծել, որ վրացի իշխանները մի քանի հարիւր տարի շարունակ մնացել են հաւատարմ հայոց կրօնին: Սա հակասութիւն կրկնէր: Ուրեմն պէտք է հայոց մատենագիրների հետ ընդունել, որ այս աղուանական հարստութիւնը հայկական ծագումն է ունեցել: (Brosset. Mon. des monnaies

Այսքան ժամանակամիջոցում միմեանց չաջորդել են ութ թագաւորներ, որոնք բնակուել են Չամշուլդէ, Լօռի, Տաուշ և Մաճնաբերդ բերդերում և որոնց չաջորդութիւնը եղած է հետեւեալ կարգով. —

Գուրգէն կամ Կորիկէ Ա. 982—989

Դաւթ Սնչող 989—1046

Կիւրիկէ Բ. կ. Թամար † 1032-ից չետոյ

Եբաս Ա. † 1118 չետոյ. Դաւիթ. Մարիամ. Ռուսուդան. Բաւրինա.

Կիւրիկէ Գ.

Եբաս Բ. կ. Նանա. † 1234.

Աղսարթան.

Կիւրիկէ Դ. կ. Թամար. † 1250 չետոյ

Բահլաւան. Թաղիադին † 1296. Աղսարթան.

Կիւրիկեան թագաւորութեան անկման միջոցին նշանաւոր դարձաւ Սպասալարների տոհմը, որ քաղաքական մեծ դեր կատարեց:

arméniennes p. 32): Ճօշափելով այս զիբին աստիճանի հետաքրքրական հարցը, մենք շեշտում ենք, որ անհրաժեշտ է մանրամասնօրէն ուսումնասիրել Կախլթը, հաւաքել արձանագրութիւնները, աւանդութիւնները, որոնց շնորհիւ միայն հնաբաւոր կրմնի լուծել գերուիշխալ խնդիրը: